

М. Г. Жулинський

Дзюба Іван Михайлович

ДЗЮБА Іван Михайлович (26. 07. 1931, с. Миколаївка, нині Волноваського р-ну Донецької обл. – 22. 02. 2022, Київ) – літературний критик, публіцист, громадський діяч. Академік НАНУ (1992). Герой України (2001). Ордени Свободи (2009), князя Ярослава Мудрого 5-го ступеня (2022). Державна премія України ім. Т. Шевченка (1991). Премії ім. О. Білецького у галузі літературно-художньої критики (1987), фундації О. і Т. Антоновичів (1990). Член НСПУ (1959). Закінчив Донецький педагогічний інститут (1953), аспірантуру Інституту літератури АН УРСР (Київ, 1956). Працював у Києві редактором видавництва «Дніпро» (1957, 1968–71); завідувачем відділу критики журналу «Вітчизна» (1958–62, звільнений за «ідеологічні помилки»); коректором «УБЖ» (1964–68); коректором, літературним редактором газети Київського авіаремонтного заводу (1974–82). Від 1982 – на творчій роботі. Від 1989 – в Інституті літератури НАНУ: старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник. Міністр культури України (1992–94). Головний редактор журналу «Сучасність» (1992–2002). Академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАНУ (1996–2004); співголова редколегії ЕСУ (від 1998). Голова Комітету з Національної премії ім. Т. Шевченка (1999–2005).

Активний учасник руху за незалежність України, один із засновників [НПУ](#). Як літературний критик дебютував 1950. У 1959 видав у Києві першу книгу літературно-критичних статей «“Звичайна людина” чи міщанин?», яка засвідчила принципову позицію речника літературного шістдесятництва щодо неповноти художнього відображення української людини як національно гідної, неповторної особистості, морально відповідальної особи, натомість враженої бацилами ідеологічної кон'юнктури, соціальної мімікрії, неможливістю

реалізувати в умовах тоталітарного режиму свій потенціал. Вініс безкомпромісні, без огляду на звання, лауреатство і посади, присуди за штучність художніх конфліктів, літературні трафарети, за лакування дійсності, примітивізм сюжетів, схематичне зображення героїв, дефіцит життєвої правди. Його виступи з проблем сучасного літературного процесу на творчих зустрічах, презентаціях книг, ювілейних вечорах із нагоди вшанування пам'яті видатних діячів української літератури та культури Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Винниченка, В. Симоненка виклика́ли широкий резонанс у суспільстві. З особливою принциповістю та емоційною пристрастю звучали його полемічні інвективи під час літературно-мистецьких дискусій у Клубі творчої молоді. Розвінчаний культ Сталіна і хрущовська «відлига» утвердили Дзюбу в переконанні, що радянська система здатна еволюційно демократизуватися насамперед шляхом повернення до ленінської національної політики. Його погляд звернений як до європейської літературної, філософсько-естетичної, і політологічної спадщини, так і до праць відомих російських і українських теоретиків та практиків соціально-демократичних і комуністичних рухів. Прагнув виявити й сформулювати засоби та шляхи удосконалення суспільства як культур. системи, сприятливої для самореалізації особистості, виявлення її творчого потенціалу.

4 вересня 1965 у київському кінотеатрі «Україна» на прем'єрі х/ф «Тіні забутих предків» (режисер С. Параджанов) виступив із промовою про таємні арешти молоді інтелігенції. Загальнолюдські, гуманістичні цінності – свобода, рівність, братерство – не можуть утвердитися там, де існує нерівність націй, де людина національно упереміжнена і не постає як індивідуальна особистість – на цьому Дзюба зробив особливий наголос у виступі 29 вересня 1966 в [Бабиному Яру](#) (Київ). Він публічно і принципово висловився проти кричущих порушень у справі національного будівництва в СРСР, запропонував у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965, рукопис, надісланий до ЦК КПУ разом із протестом проти арештів серед інтелігенції) повернутися до ленінської національної політики, що, на його думку, зазнала великодержавницької шовіністичної ревізії. Вимагав від партійного і радянського керівництва СРСР та УРСР пояснити причини «невсипущих, безжалісних і безглузвих переслідувань національно-культурного життя» в Україні, а наприкінці застеріг: «процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення». Ця праця швидко поширилася у самвидаві та за кордоном (Нью-Йорк; Мюнхен, 1968; англ. перекл. – Лондон, 1968; італ. – Рим, 1971; китай. – Пекін, 1972; рос. – Амстердам, 1973; франц. – Париж, 1980), ставши ідейним маніфестом українського шістдесятництва.

2 березня 1972 Дзюбу відрахували зі СПУ, а 18 квітня того ж року заарештували. 12–16 березня 1973 відбулося судове засідання, на якому його засуджено до 5-ти років позбавлення волі у виправно-трудо́вій колонії, 6 листопада того ж року помилувано і згодом звільнено (реабілітовано 1991).

Позбавлений можливості активно виступати з питань літературно-мистецького процесу, Дзюба начебто для обстоювання ідей [інтернаціоналізму](#) та дружби радянських народів почав досліджувати творчість письменників інших народів, передусім Кавказу і Середньої Азії. З'явилися ґрунтовні дослідження з вірм., литов., латис., естон., білорус., казах., кабардин., інгуської, якут., даргин., осетин., мансі, нанайської літератур, у яких він прагнув висвітлити історичну долю кожного народу й кожної мови, літератури, культури, відкрити оригінальне, не спотворене гримасами часто вимушеної ідейно-політичної мімікрії національного обличчя народів СРСР («Грані кристала», 1976; «На пульсі доби», 1981; «Автографи відродження», 1986; «Стефан Зорян в історії вірменської літератури», 1987; «Садриддін Айні», 1987; усі – Київ). Поступово знову утвердився в республіканській пресі як літературний критик і публіцист. Зокрема, його літературно-критичні публікації охоплюють широке коло явищ і постатей української літератури, хоч пише він і про російську та інші літератури. У статті «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» («Україна. Наука і культура», 1988, вип. 22) порушив концептуально важливу проблему цілісності функціонування української культури, ролі української мови, яка є «становим хребтом національної культури» і зобов'язана виконувати всі свої суспільні та культурні функції.

Наукова діяльність Дзюби сформувалася головним чином у контексті дослідження життя і творчості Т. Шевченка, аналіз його спадщини поширюється на весь ідейно-художній простір світової літератури й мистецтва, розглядається в ідейно-естетичному «товаристві великих сучасників», – Ш. Петефі, Ф. Шіллера, В. Гюґо, О. Хом'якова, Ю. Словацького. До 150-річчя створення поеми «Кавказ» підготував переконливу, базовану на маловідомих архівних матеріалах і на багатьох виданнях 19 ст. книгу «“Застукали сердешну волю...”: Шевченків “Кавказ” на тлі непроминального минулого» (К., 1995), у якій розкрив сутність війни РФ із чеченським народом 1990-х рр. у проекції на ті кавказькі війни, що вела Росія часів написання поеми. Свої багаторічні студії узагальнив у монографії «Тарас Шевченко. Життя і творчість» (К., 2005; 2008), що стала етапом у шевченкознавстві завдяки широкомасштабному осмисленню ролі й значення творчості поета в контексті тогочасного літературного, культурного і суспільно-політичного життя Російської імперії та Європи.

До кінця життєвого шляху розробляв кардинальні питання української культурології та [державотворення](#). Для його публікацій на актуальні теми сьогодення, зокрема проблеми розвитку культури, мистецтва, функціонування [української мови](#), ставлення до історичної спадщини, характерний глибокий скрупульозний аналіз, енциклопедична обізнаність. Визначав причини проблем, відчував ледь помітні тенденції їх розвитку, чітко проводив основоположну думку, націлену на читача. Публікації Дзюби – глибока, узагальнена і водночас реальна програма дій для розбудови української демократичної держави. Про І. Дзюбу 2023 знято документальний фільм «Іван і Марта» (режисер [С. Буковський](#)).

Основні праці

Шевченко і Петефі // Sbornik Ševčenkovský. Bratislava, 1965; Сучасність. 1967. № 3; Польські прислів'я та приказки. К., 1970; Шевченко і Хомяков // Сучасність. 1970. № 1; Вітчизна у нас одна. К., 1984; «У всякого своя доля...». К., 1989; «Бо то не просто мова, звуки...». К., 1990; Україна і світ (Перша доповідь на Першому конгресі Міжнар. асоц. українців) // Україна. Наука і культура. 1991. Вип. 25; Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; Між культурою і політикою. К., 1998; Спрага. К., 2001; З криниці літ: Пр. в 3 т. Т. 2. К., 2001; Т. 1–3. К., 2006; Україна перед Сфінксом майбутнього. К., 2001; Пастка: Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. К., 2003; Микола Хвильовий: «азіятський ренесанс» і «психологічна Європа». К., 2005; Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. К., 2006; Сквозь завихрення времени: В 3 т. К., 2006; У світі думки Лесі Українки. Лц., 2006; Шевченкофобія в сучасній Україні. К., 2006; Порнократія на марші. К., 2007.

Рекомендована література

1. Рахманний Р. Вогонь і попіл: Порив і злам Івана Дзюби. Монреаль, 1974;
2. Іван Дзюба – талант і доля: Біобібліогр. нарис. К., 2005;
3. Сверстюк Є. Іван Дзюба – талант і доля: Видатному українцеві – 75 // УК. 2006. № 5–6;
4. Базилевський В. Філософія і психологічний час «не окремо» взятого життя: І. Дзюбі – 75 // Дивослово. 2006. № 7;
5. Дончик В. Під знаком Івана Дзюби // Там само; Іваничук Р. Моє слово про лідера шістдесятників: І. Дзюбі – 75 // Там само; Шевченко А. Із когорти подвижників: І. Дзюбі – 75 // Там само; Баранов В. Духовний імператив Івана Дзюби // Київ. 2006. № 7–8;
6. Дончик В. Літературний критик, учений, політик: [До ювілею І. Дзюби] // Уряд. кур'єр. 2006, 26 лип.;
7. Драч І. Епоха ламала його, але не зламала: [До ювілею І. Дзюби] // КіЖ. 2006, 26 лип.;
8. Жулинський М. Іван Дзюба: «У мене свій світ, своя позиція»: Навздогін із пером у руках за 75-літнім марафонцем // ЛУ. 2006, 27 лип.;
9. Абліцов В. Погляд крізь час: І. Франко та І. Дзюба: неювілейні біографічні сюжети // Там само. 10 серп.;
10. Логвиненко О. Людина і суспільство в контексті феномена Івана Дзюби // Там само. 30 листоп.;
11. Неврлий М. Шевченко, якого ми не знали // Там само. 2007, 22 листоп.;
12. Феномен Івана Дзюби: Мат. круглого столу. К., 2007;
13. Мушинка М. та ін. Постать Івана Дзюби: думки сучасних інтелектуалів // Енциклопедичний вісник України. 2021. Вип. 13;
14. До ювілею Івана Дзюби (до 90-річчя від дня народження): зб. наук. пр. К., 2021.

Бібліографічний опис:

Дзюба Іван Михайлович / М. Г. Жулинський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24148>. – Останнє поновлення : 25 січ. 2024.

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).